

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Синтаксична організація виражених реченням повір'їв
(підрядні умови та причини)**

Сердега Р. Л. Синтаксична організація виражених реченням повір'їв (підрядні умови та причини). У статті розглянута синтаксична організація виражених реченням повір'їв. В аналізованих синтаксичних конструкціях переважають складнопідрядні речення. Основна увага в статті приділена підрядним умови і підрядним причини, зокрема, тим сполучникам, які з'єднують головну і підрядну частини речення. З'ясовано, що в реченнях із підрядними умови переважають парні сполучники. Частини ж виражених реченням повір'їв із підрядними причини з'єднуються лише за допомогою сполучника „бо”.

Ключові слова: повір'я, паремія, сполучник підрядності, підрядні умови, підрядні причини.

Сердега Р. Л. Синтаксическая организация выраженных предложением поверий (придаточные условия и причины). В статье рассмотрена синтаксическая организация выраженных предложением поверий. В анализируемых синтаксических конструкциях преобладают сложноподчинённые предложения. Основное внимание в статье уделено условным придаточным и придаточным причины, в частности тем союзам, которые соединяют главную и придаточные части предложения. Выяснено, что в предложениях с условными придаточными преобладают парные союзы. Части же выраженных предложением поверий с придаточными причины соединяются лишь при помощи союза „поскольку”.

Ключевые слова: поверья, паремия, подчинительный союз, придаточные условия, придаточные причины.

Serdega R. L. Syntactic Organization of Beliefs Expressed by the Sentence (Subordinate Terms and Reasons). The article describes the syntactic organization of beliefs expressed by the sentence. In the analyzed syntactic structures are dominated the complex sentences. The main attention is paid adverbial clauses of cause and adverbial clauses of condition, in particular those unions that connect the main and subordinate part of the sentence. It was found that in sentences with adverbial clauses of condition prevail paired unions. Part of the beliefs expressed by the sentence with a adverbial clauses of cause connected only by means of the union „because”.

Key words: popular belief, paroemia, subordinating conjunction, adverbial clauses of condition, adverbial clauses of cause.

Синтаксична організація повір'їв у вигляді речень становить неабиякий науковий інтерес, оскільки не тільки відбиває особливості їхньої структури як своєрідних паремій, насичених унікальними смисловими значеннями, а й по суті значною мірою забезпечує передачу різноманітних уявлень про дійсність, як сучасних, так і тих, що сягають глибокої давнини і становлять цінність не лише для лінгвістів, а й етнографів, культурологів, міфологів, фольклористів тощо. Безсумнівим є те, що передусім саме паремійний фонд мови є неоціненним матеріалом для лінгвокультурологічних досліджень. Повір'я, виражені реченням, пронизують усі сфери людської діяльності та нерозривно пов'язані з цінностями. Цей зв'язок має двобічний характер: з одного боку, людина оцінює навколишній світ з позицій, наявних у певній культурі, соціумі; з іншого боку, формування особистих ідеалів відбувається через осмислення тих чи інших реалій як позитивних чи негативних. Таким чином, культурні цінності існують ніби всередині модальних рамок, створених самою ж культурою. Мовна картина

світу виявляється не лише в лексиці та фразеології, а й у граматиці, адже стандарти (еталони) поведінки втілені в різноманітні синтаксичні конструкції та кліше [7]. Національно-культурна специфіка, властива повір'ям, може бути виражена як експліцитно (у зовнішній формі), так і імпліцитно (у внутрішній формі). О. Приймачок зазначає, що синтаксичні особливості паремій підвищують їх цінність для лінгвокультурологічних досліджень принаймні з двох причин. По-перше, прислів'я як еквівалент речення актуалізує лінгвокультурні концепти і показує їх комбінації чи опозиції. По-друге, модальний статус паремії дозволяє інтерпретувати первинну інформацію саме так, а не інакше: як реальну чи нереальну, можливу чи неможливу, бажану чи небажану тощо. Здатність паремії відобразити цінності та поведінкові стереотипи і настанови народу, на думку дослідниці, забезпечується предикативністю прислів'я, його обов'язковим модальним значенням — відкритим (так звана суб'єктивна модальність) чи прихованим граматичною структурою (об'єктивна модальність) [7]. Повір'я, виражені

реченням, теж мають подібну здатність, тобто можуть відображати поведінкові та ціннісні стереотипи, відбивати прагматичні настанови українського народу тощо. Для них теж певною мірою властива й модальність, і предикативність.

Пареміологія надзвичайно активно досліджується в різних мовознавчих працях, зокрема в роботах В. Калашника [3], А. Королькової [5], Н. Шарманової [9] та ін. Ю. Калашник дослідила афоризми про жінок, що мають структуру складнопідрядних речень із підрядними часу та умови [4] тощо. Афоризми і прислів'я були в колі зору О. Дмитрієвої [1, 2]. В. Леснова проаналізувала особливості реалізації лінгвістичної категорії оцінки в українських прислів'ях, що характеризують людину [6]. О. Приймачок дослідила структурні різновиди та семантичні варіанти українських прислів'їв та приказок із загальним модальним значенням опатива, виявила й описала різномірні способи формування опатива в паремійному фонді тощо [7]. Що ж до повір'їв у вигляді речень, то вони не були предметом розгляду, тому ми зупинилися в статті на синтаксичних особливостях згаданих паремій, які до цього часу залишалися поза увагою науковців.

Вилучені нами факти зі збірників „Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу ” (2006) [8] і М. Н. Шкода „ Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу ” (2011) [10], а також матеріали, зібрані під час студентських діалектологічних експедицій 2007-2009 рр. у с. Солоницівка (Дергачівський район, Харківська область), свідчать про перевагу складних конструкцій над простими. Очевидно, цей факт можна пояснити тим, що повір'я значною мірою тяжіють до текстової форми і, по суті, в багатьох випадках становлять собою своєрідні текстові конструкції, що виражаються не одним, а кількома реченнями ланцюжками. Порівняйте, наприклад: *Липа відвертає прокляття, що їх посилають жінки чоловікам, тому на липі багато наростів, які є жіночими прокльонами* [8:109] і *Липа відвертає прокляття, що їх посилають чоловікам жінки, приймає ці прокляття на себе. А тому на липі буває більше всього наростів, що є нічим іншим, як жіночими прокльонами* [10:423]. Отже, як бачимо, одне й те ж повір'я може передаватись і одним реченням, і кількома. Проте існує цілий ряд повір'їв, що виражаються або тільки одним реченням (*Сова сміється — хтось заміж вийде*), або мають коротку текстову форму (складаються з 2-3 або більшої кількості речень). Наведемо кілька таких прикладів. Перший: *Після вилуплювання курчат, гусят чи каченят шкаралупи обов'язково треба позаносити в воду — річку чи ставок. Після цього буде добре*

вестися всіляка птиця в обійсті. Другий: *Вихори з'являються перед грозою, тому що вихор — це той же диявол, який сім літ буває звичайною змією, інші сім літ робиться полозом, тобто величезною змією, а треті сім років перетворюється на крилатого змія та живе в скелях. Коли в нього повністю відростуть крила, тоді він починає літати і вибирає час прогулянки перед грозою. Шумом своїх крил він утворює страшний вітер, що ламає дерева, розвалює будівлі*. Крім того, опосередкованим підтвердженням тяжіння повір'їв до текстової форми є їх здатність ставати основою для багатьох творів усної народної творчості (билиць, бувальщин, казок, легенд, переказів та ін.).

В аналізованих повір'ях переважають складні речення з підрядним зв'язком, тому розглянемо в першу чергу їх. Отже, об'єктом статті стали повір'я у вигляді складнопідрядних речень із підрядними частинами умови та причини.

Складнопідрядним реченням із підрядним умови називається складне речення, підрядна частина якого вказує на реальну чи нереальну (тобто бажану або можливу) умову, за якої відбувається чи могло б відбуватися те, про що говориться в його головній частині. З головною підрядною частиною може з'єднуватися сполучниками *якщо, якщо б, як, якже, коли, коли б, якби, аби, раз, парними якщо... то, як... то, коли...то*. Що ж до повір'їв, виражених реченням, то в них найчастіше використовується вторинний складений парний сполучник *якщо...то*. На підтвердження цього наведемо цілий ряд таких конструкцій: *Якщо в хаті є немовля, то з порожніми руками не годиться заходити; Якщо дитина народилася в сорочці, то вона буде щасливою; Якщо облили вагітну жінку під час посухи водою, то піде дощ; Якщо під час весілля падає дощ чи сніг, то молоді будуть багаті; Якщо дівчина розбі'є дзеркало, то не вийде заміж протягом семи років; Якщо жінка під час вагітності в'яже чи бодай розплутує вузли, то дитина може заплутатись у пуповині; Якщо розсипати горох, то це на сльози; Якщо сіль розсипеш, то з кимось посваришся; Якщо наступити на кришку каналізаційного люка, то слід чекати нещастя; Якщо в дорозі пирхають коні, то подорожніх з радістю приймуть; Якщо побачиш в дворі жабу, то жди нещастя* (с. Солоницівка); *Якщо засіч перебіжить кому-небудь дорогу, то чекай нещастя; Якщо чорна кішка дорогу перебігла, то задумане не вдасться* (с. Солоницівка); *Якщо кроти покروتять біля хати, то скоро там хтось помре; Якщо в господі півня не мати, то сатана заведеться; Якщо лелеки вилітають із двору несподівано і не повертаються в гнізда, то буде пожежа або двір спустіє; Якщо на вечір ложки поставлені сторчма, то вночі ніхто в*

хаті спати не буде; Якщо побачиш падаючу зірку, то будеш щасливим; Якщо побачиш падаючу зірку, то незабаром помре близька тобі людина або помреш ти сам; Якщо цвіт папороті знайде молода дівчина, то вона незабаром вийде заміж (с. Солоницівка); *Якщо вип'єш що-небудь із кимось із одного посуду, то знатимеш його думки; Якщо дівку вкусить собака, то вона незабаром вийде заміж; Якщо недоїдати хліб, то чоловік буде рябим; Якщо із чобота онуча виглядає, то чоловік буде дуже сонливий.* Одиначний умовний сполучник *якщо* зустрічається в повір'ях, виражених реченням, рідко й виступає виразником умовних семантико-синтаксичних відношень: *Якщо дорогу переходить чорний кіт, нада держатися за пуговицю* (с. Солоницівка); *Якщо через поріг щось брати, в хаті грошей не буде* (с. Солоницівка); *Якщо подавити хворе місце пальцем покійника, можна получити ісцеленіє* (с. Солоницівка); *Якщо недоїдатимеш хліб, жінка буде рябою.*

Досить поширеними в аналізованих повір'ях є конструкції з парним умовним сполучником *як... то*: *Як закувала зозуля, то можна купатися; Як є бузина в городі або в полі і не можна її позбутися, то треба помастити сапу свяченим салом і виспати; Як родився в кінці місяця, то буде щасливим* (с. Солоницівка); *Як собаки нападуть на дівчину і щось з одягу порвуть, то та дівчина скоро віддасться; Як у весіллі бійка, сварка, то в житті молодих не буде злагоди; Як будеш цвілі недоїдки їсти, то будеш добре плавати; Як гадина вкусить, то треба її розрізати і тою з неї серединою змастити укусяне; Як кіт вмивається лапкою, то будуть гості; Як кіт перескочить через діжку, то не вдасться хліб; Як півень обійде округ хати та заспіває, то хтось неодмінно буде в гості; Як багато мишей і роблять велику шкоду, то будуть хвороби серед людей; Як пугач кричить на будинку, то хтось у ньому помре; Як прибіється чужий собака до двору, то це на щастя; Як собака порве чоловіка, то скоро і сам пропаде; Як кричить сорока на хаті або під хатою, то гості будуть.* Інколи, проте дуже рідко, повір'я може поєднувати в собі відразу кілька підрядних умови: *Як на Великдень удень спить господар, то виляже пшениця, а як спить господня, то виляже льон.* Одиначний сполучник підрядності *як* теж може виступати виразником умовних семантико-синтаксичних відношень, виступаючи фактично синонімом до умовного сполучника *якщо*. Наприклад: *Як сова кричить, дівчина приведе дитину.* Однак такі конструкції в аналізованих лінгвістичних фактах зустрічаються дуже рідко, є поодинокими.

Виразити умовні семантико-синтаксичні відношення в повір'ях у вигляді речень може й сполучник *коли*, який виступає в такому разі теж

своєрідним функціональним еквівалентом умовного сполучника *якщо*: *Коли людина вмирає, душа і дух її виходить з тіла* (с. Солоницівка); *Коли хочеш голубів плодити, візьми в церкві віника та й закинь на горище.* Проте частіше в аналізованих повір'ях зустрічаються конструкції з парним умовним сполучником *коли... то*: *Коли сова кричить, то це вона віщує якусь небезпеку; Коли сич кричить, то когось викричить із хати; Коли грає духовна музика під час похорон і дуже дзвенять труби, то скоро буде другий похорон у селі; Коли перекидати сміття через поріг, то в хату жаби плизатимуть; Коли топши дровами в печі й запискотить дровина, то буде якась звістка у домі; Коли ворона кине з даху камінчик, то в тім будинку хтось умре; Коли горобець б'ється в шибку, то буде погана вість.*

Складнопідрядним реченням з підрядним причини називається речення, підрядна частина якого вказує на причину або містить обґрунтування того, про що сказано в головній частині, і відповідає на питання чому? через що? з якої причини? Отже, підрядні причини вказують на причину того, про що йдеться в головній частині речення, і приєднуються до головної, як правило, сполучниками *бо, тому що, через те що, від того що, завдяки тому що, оскільки* тощо.

Широко представлені в аналізованих повір'ях конструкції зі сполучником *бо*. *Беременній стригти волосся нельзя, бо у волоссі енергія і сила жінки* (с. Солоницівка). *Вагітній жінці не можна красти, бо вкрадений предмет може відбитися на тілі. Вагітній жінці не треба багато їсти, бо дитина буде задрісна. Вагітній жінці не треба думи на вогонь, бо дитина буде задихатися. Дітей не можна бити ганчіркою, бо короста нападе на дитину* (с. Солоницівка). *До року дитину не можна стригти, бо буде бідною. До шести тижнів дитину не можна показувати стороннім людям, бо зурочать. Кажуть, не їж останнього пирога, бліна, бо остання родиш* (с. Солоницівка). *Не годуй груддю немовляти на чужих очах, бо на груді нападе хвороба. Не можна ввечері нічого позичати, бо дитина не спатиме. Не можна малих переступати, бо не виростуть. Після заходу сонця не можна дивитися знадвору до хати через вікно, бо не буде маленька дитина спати. Треба слухати вагітну жінку, бо хто не послухає, в того міль і миші поточать увесь одяг. Через ноги переступати дитині не можна, бо не виросте* (с. Солоницівка). *Не можна женитись у високосному році, бо буде розлука. Не можна молодим переходити дороги, бо не житимуть довго. Не можна молодій дивитися в дзеркало, бо буде все дурно чоловік гризти. Не обмітай кругом себе, бо не вийдеш заміж. Не треба на людях заплітатися, бо сватати не прийдуть. Не можна ходити в*

одному чоботі, бо мати (або батько) помре. Не можна чобіт узувати не на ту ногу, бо люди одвертатимуться. Не можна переходити комусь дорогу з порожніми відрами, бо буде невдача (с. Солоницівка). Віником не можна битися, бо як удариш, то неодмінно на того чоловіка нападе короста. Не можна ввечері хату мести та мусор викидати, то ти з мусором і добро винесеши (с. Солоницівка). Не можна віника палити, бо буде великий вітер. Не можна віником бити людину, бо нападуть злидні. Не можна обмітати людину, бо буде судьбою обметена (с. Солоницівка). Не можна переступати через віник, бо станеш сухий (худий). Не можна підмітати при гостях, бо гості більше не прийдуть (с. Солоницівка). Не переступай через віник, бо горбатим станеш. Не треба бити когось віником, бо буде ледачий. Не бери нічого з пожежі, бо і твій дім згорить. Не грай у карти під грозу, бо стріла влучить. Не можна бігти під час грози, бо може вбити. Не можна їсти під грозу, бо влуче стрілою. Не можна голки без нитки позичати, бо не буде прядиво родити і будеш без сорочки. Не йди в горох, бо там баба залізна сидить. Не можна ввечері виносити сміття з хати чи квартири, бо не буде грошей. Не можна в хаті (квартирі) свистіти, бо грошей не буде. Не тримай порожньої пляшки на столі під час застілля, бо грошей не буде. Позичати гроші ввечері не можна, бо будеш біоний (с. Солоницівка). Не можна ввечері у дзеркало дивитися, бо буде відьма любитися. Не можна ввечері у дзеркало дивитися, бо буде вночі поганий сон. Не їж опівночі, бо в цей час обідають чорти. Не можна їсти на вулиці, бо буде жінка роззява. Ключі на стіл не годиться класти, бо станеш забудькуватим. Не можна їсти над книжкою, бо заїси пам'ять. Не можна знати корову очеретиною, бо хворітиме (с. Солоницівка). Не можна вночі в колодязь заглядати, бо відьма поцілує. Не треба їсти над колодязем, бо тоді жаби плаватимуть у ньому. Не треба позичати квочки, бо свої кури не будуть квоктати. Яєць ластівки чіпати не можна, бо будуть веснянки. Ложками не можна тарабанити, бо буде сварка в хаті. Не вступай у чужі сліди, бо голова болітиме. Не можна їсти й махати ногами під столом, бо покусають собаки. Не топчи ногами свого волосся, бо голова болітиме. Не можна плювати на сонце, бо язик одпаде. Не годиться стукати по столу ложкою або ножем, бо буде сварка. Не можна залишати хату на ніч незаметеною, бо вночі по хаті ходять ангели. Не можна свистіти в хаті, бо не буде грошей. І це далеко не повний перелік повір'їв, виражених реченням, із підрядним причиновим сполучником бо. Щодо інших сполучників-виразників

причинових семантико-синтаксичних відношень, зокрема тому що, через те що, від того що, завдяки тому що, оскільки, то вони зовсім відсутні у вилучених і проаналізованих нами фактах. Цей факт, очевидно, можна пояснити тим, що аналізовані нами конструкції є репрезентантами усного мовлення, а згадувані вище сполучники мають переважно книжне або стилістично нейтральне забарвлення. Що ж до сполучника бо, то він робить стиль речення простим і розповідним. Зауважимо також, що в аналізованих повір'ях із підрядними причини головна частина речення, як правило, виражена безособовими предикативними конструкціями (не можна, нельзя, не треба), що поєднуються з інфінітивом і мають виразну заборонну семантику. Наприклад, **Не можна викидати хліба, бо хліб святий**. Можуть такі конструкції супроводжуватися вставним словом *кажуть*, що вказує на джерело інформації: **Кажуть, дівчину нельзя обмітати, бо заміж не вийде** (с. Солоницівка), зрідка ускладнюватися дієприслівниковим зворотом: **Споживаючи страву, не можна читати, бо заїси свій розум і пам'ять**. Головним членом у виражених реченням повір'ях із підрядними причини можуть виступати дієслова в 2-й особі однини наказового способу із заперечною часткою *не* (**Не заглядай у соняшник, бо його горобці вип'ють; Не давай голки без нитки, бо нападуть злидні**), а зрідка й без неї: **Прочитавши, закрій книжку, бо все забудеш**.

Наші попередні спостереження дозволяють зробити такі висновки:

1) синтаксична організація повір'їв у вигляді речень становить неабиякий науковий інтерес, оскільки не тільки відбиває особливості їхньої структури як своєрідних паремій, насичених унікальними смисловими значеннями, а й по суті значною мірою забезпечує передачу різноманітних уявлень про дійсність, як сучасних, так і тих, що сягають глибокої давнини і становлять собою цінність не лише для лінгвістів, а й етнографів, культурологів, міфологів, фольклористів та ін.;

2) в аналізованих повір'ях переважають складні конструкції, очевидно, цей факт можна пояснити тим, що повір'я значною мірою тяжіють до текстової форми, зокрема опосередкованим підтвердженням тяжіння досліджуваних лінгвістичних фактів до текстової форми є їх здатність ставати основою для багатьох творів усної народної творчості (билиць, бувальщин, казок, легенд, переказів та ін.);

3) у досліджуваних синтаксичних конструкціях переважають складні речення з підрядним зв'язком;

4) у повір'ях, виражених реченням, із підрядним умови переважають парні сполучники *якщо...то, як... то, коли... то*, рідше зустрічаються конструкції з одиничними сполучниками *якщо, коли, як*; щодо повір'їв із

підрядною частиною причини, то причинові семантико-синтаксичні відношення передаються в них виключно за допомогою одиничного сполучника *бо*, який має відтінок розмовності.

Література

1. Дмитриева О. А. Культурно-языковые характеристики пословиц и афоризмов (на материале франц. и рус. языков): дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Ольга Александровна Дмитриева. — Волгоград, 1997. — 189 с.
2. Дмитриева О. А. Об этнокультурной специфике пословиц и афоризмов / О. А. Дмитриева // Языковая личность: культурные концепты. — Волгоград – Архангельск: Перемена, 1996. — С. 67–74.
3. Калашник В. С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду (семантико-типологічний аспект) / В. С. Калашник. — Х. : Вища шк., 1985. — 176 с.
4. Калашник Ю. І. Експресивність і афористичність складнопірядних речень із підрядними частинами умови та часу (на матеріалі афоризмів про жінок) / Ю. І. Калашник // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна: Філологія. — 2013. — № 1048. — Вип. 67. — С. 31 – 34.
5. Королькова А. В. Русская афористика в контексте фразеологии : дис. ... д ра филол. наук : 10.02.01 – рус. яз. / Королькова Анжелика Викторовна. — Смоленск, 2005. — 422 с.
6. Леснова В. В. Засоби вираження лінгвістичної категорії оцінки в українських прислів'ях / В. В. Леснова // Лінгвістика. — 2012. — № 3 (27). — Ч. I. — С. 138 –146.
7. Приймачок О. Оптатив в українських пареміях [Електронний ресурс] / Оксана Приймачок. — Режим доступу: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=optativ-v-ukra-nskih-parem-yah. — Назва з екрану.
8. Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу / Уклад. Н. Кусайкіна. — Х. : ВД „Школа”. — 2006. — 112 с.
9. Шарманова Н. М. Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова / Н. М. Шарманова. — Х., 2005. — 19 с.
10. Шкода М. Н. Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу / М. Н. Шкода. — Донецьк: ТОВ „ВКФ „БАО”, 2011. — 544 с.